पेपर क्र. 13

||नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्‌त||

छत्रपती शिवाजी शिक्षण मंडळाचे

कला व वाणिज्य महाविद्यालय वडूज

ता. खटाव जि. सातारा

ARTS & COMMERCE COLLEGE
Tal. Khatav Dist. Satara
VADUJ

Seen

इतिहास विभाग

ग्रुप नं. 1

अनुक्रमणिका

अ.नु	विषयसुची
१	प्रस्तावना
२	उद्दिष्टे
३	मध्ययुगीन स्थापत्य
४	आभार

Scanned with CamScanner

Date: Page:

Topic:

मध्ययुगीनकालीन

स्थापत्य

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with CamScanner

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते

छत्रपती शिवाजी शिक्षण मंडळाचे

कला व वाणिज्य महाविद्यालय वडूज

ता. खटाव जि. सातारा

इतिहास विभाग

विद्यार्थी यादी रोलनंबर

① भांगे पुजा.	548	
② बागल रेश्मा व्यंकट	549	Bagal.
③ दिवडकर स्वपनाली दादा	550	Divadkar.
④ देशमुख प्रियांका धनाजी	551	Deshmukh.
⑤ देशमुख वृषाली संतोष	552	V.S. Deshmukh

पर्यविक्षक

प्रा. घार्गे आर.एम. व गुजर व्हि.बी.

अधिव्याख्याता

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, वडूज

सन २०१७-१८

Scanned with CamScanner

Date: Page:

Topic:

प्रस्तावना

मध्ययुगीन भारतात मुस्लीम राज्यकर्त्यांनी राजकीय, सामाजिक, संस्कृतिक क्षेत्रात आपला प्रभाव निर्माण केलेला होता. कला, साहित्य, स्थापत्य, यांच्या दृष्टीने मुघल कालखंड भरभराटीचा काळ मानला जातो. भारतात मुस्लीम राज्यकर्त्यांनी सुलतान कालखंड व मुघल कालखंड मिळून जवळजवळ ५५० वर्षे राज्य केले.

एवढ्या प्रदीर्घ कालखंडात त्यांनी राज्यविस्तार व धर्मविस्ताराबरोबर चित्रकला, मूर्तिकला, संगीत, नृत्य, स्थापत्य इ. क्षेत्रात भरीव कामगिरी केलेली आहे. थोडक्यात स्थापत्य क्षेत्रात उल्लेखनीय प्रगती केलेली आहे. मुस्लीमांचे स्थापत्य जगभर गौरवास्पद आहे.

प्रस्तुत प्रकल्पामध्ये स्थापत्य कलेचा आढावा घेतला आहे.

Scanned with CamScanner

Date: Page:

Topic:

उद्दीष्टे *

① आपणास या प्रकल्पामुळे शिख धर्म मध्ययुगीन स्थापत्य कसे आहे हे पहावयास मिळते.

② या प्रकल्पामुळे मध्ययुगीन स्थापत्याची माहीती जाणून घेतली.

③ मध्ययुगात शासकांनी मोठ्या प्रमाणात स्थापत्यावर उल्लेखनीय कामगिरी केलेली दिसून येते.

④ मध्ययुगीन भारताच्या इतिहासातुन मोठ्या प्रमाणात शिख स्थापत्य शैलीस चालना मिळाली.

Scanned with CamScanner

Date: Page:
Topic:

सुलतान काळातील स्थापत्य कला

सुलतान, मुघल आणि इतर मुस्लिम राज्यकर्त्यांच्या काळात वास्तूकलेच्या क्षेत्रात उत्कृष्ट निर्मिती झाली. मुस्लिम राज्यकर्त्यांनी भारतीय लोकांवर धार्मिक अन्याय केला.

भारतात आलेल्या आक्रमकांमध्ये अरब, तुर्क व अन्य जातीचाही समावेश होता. स्थापत्य व वास्तुकलेत पारंगत होते. कला व संस्कृतीमध्ये त्यांचे काही आदर्श होते भारतीय कलाकारांना तुर्की शैलीवर आधारीत कला निर्मितीसाठी प्रोत्साहन केले. भारत जिंकण्यासाठी आलेल्या तुर्कांनी स्वतः सोबत केवळ सैनिक व शस्त्राशिवाय दुसरे काहीही आणले नाही.

भारतात ज्या काही वास्तू निर्माण केल्या त्यात क्वचितच दोष आढळून येतो. सुलतान काळात भारतात अनेक वास्तू बांधल्या गेल्या. सुलतानशाहीचा कालखंड भारतात सुरु झाला.

ART C 37 FOR EDUCATIONAL USE
Scanned with CamScanner

Date: Page:

Topic:

સુલતાનશાહીચા કાલખંડ

ભારતાત સુરુ આલા ત્યા કાળાત હિંદૂચી વાસ્તુકલા હી પ્રગતીચ્યા શિખરાવર હોતી. ત્યામુળે મુસલમાનાંની વિકસિત કેલેલી ઇરાણી શૈલી યેથીલ ભારતીય વાસ્તુશૈલી યાંચે મિશ્રણ સુલતાનશાહીચ્યા બાંધકામાત દિસૂન યેતે. સુલતાની આક્રમકી હિંદૂ મંદીરે નષ્ટ કરુન ત્યા ઠિકાણી મશિદ બાંધલ્યા. હે કાર્ય ત્યાંની ભારતીય કલાકારાંમાર્ફતચ કેલે. ત્યામુળે સુલતાનકાલીન વાસ્તુકલેવર હિંદૂ કલેચા પ્રભાવ અધિક જાણવતો. મુસ્લિમ શાસકાંની અનેક કારાગિરાંના ભારતાત આણલે.

ભારતીય કલાકારાબરોબર અનેક વાસ્તૂ ઉભારલ્યા. ભારતીય આણિ ઇરાણી કારાગિરાચ્યા સંમિશ્રણાતૂન જન્માલા આલી. દિલ્લી સુલતાનાને બાંધલેલ્યા ઇમારતી આકારાને ભવ્ય વ બાંધણીત મજબૂત આહેત. બાંધકામાત લાલ દગડાંચા વાપર કેલા આહે. ઉંચ મિનાર, લહાન મોઠે ઘુમટ, મેહરાબયુક્ત પ્રવેશદ્વાર ઇમારતીમધ્યે વિસ્તૃત પટાંગણ, નકલી ખિડક્યા કોરીવ કામ ઇ. ગોષ્ટી મુસ્લિમ સ્થાપત્યકલેચી વૈશિષ્ટ્યે માનલે જાતાત.

Scanned with CamScanner

कुतुबमिनार

गुलाम काळात घराण्यात कुतुबुद्दीन ऐबक, सुलतान शम्सुद्दीन अल्तमश, रझिया बेगम, गयासुद्दीन बल्बन हे सुलतान होऊन गेले. या काळात कुव्वत उल-इस्लाम, कुतुब मिनार, ढाई दिनका झोपडा, सुलतान गढी जामा मशिद, इल्तमश का मकबरा व बल्बन का मकबरा इ. वास्तू बांधल्या आहेत.

(१२०६ ते १२९०)

या काळात सर्वात लक्षणीय वास्तू म्हणजे कुतुबमिनार ही होय. गुलाम वंशाचा आणि भारतातील मुस्लिम सत्तेचा संस्थापक कुतुबुद्दीन ऐबक याने इ.स ११९९ साली दिल्ली येथे कुतुबुद्दीन नावाच्या संताच्या स्मृतिप्रीत्यर्थ कुतुबुद्दीन नावाच्या मिनारचे बांधकाम पूर्ण केले. नमाजाच्या वेळी बांग देण्यासाठी मजिना म्हणून हा मिनार कुव्वत उल-इस्लाम मशिदीजवळ बांधला गेला की विजयस्तंभ म्हणून याची उभारणी आली हे सांगता येत नाही.
सुरुवातीला चार मजले होते.

Scanned with CamScanner

Date: Page:

Topic:

त्याची उंची २२५ फूट होती. फिरोज
तुघलकाच्या काळात वीज पडल्याने सर्वात वरचा
मजला ढासळला. त्यामुळे फिरोज तुघलकाने
चौथ्या मजल्याच्या जागी दोन मजले
बांधले त्यामुळे मिनार पाच मजली आणि २३४ फूट
उंच बांधला यात ३६० पायऱ्या आहेत. इतका
उंच दगडी मनोरा भारतात अन्यत्र नाही. वास्तू
म्हणून कुतुबमिनार ही इमारत अतिशय
लक्षणीय आहे. आधुनिक इतिहासकारांनी
कुतुबमिनार हे एक प्राचीन हिंदू शिल्प असल्याचे
सबळ पुरावे देऊन सिद्ध केलेले आहे. कुतुबमिनार
च्या बांधकामामध्ये काही घडीव मूर्तीयुक्त
दगड आढळल्यामुळे ही वास्तू मुळामध्ये एखाद्या
हिंदू राजाने बांधलेल्या असावी असे मत काही
अभ्यासक व्यक्त करतात. १२ व्या शतकाच्या
पूर्वार्धातील काही मनोरे उभे आहेत. कुतुबमिनार
चे सख्खे भावंडच म्हणता येईल असा एक
मनोरे उभे आहेत, त्याचा फक्त पहीला मजला
शिल्लक असला तरी त्यांच्या योजनेतील
साम्य विलक्षण आहे.
"ही संपूर्ण वास्तू
इस्लामी शैलीची असून या मिनारचे जे
मनोरचे जे आहेत ते इस्लामी वास्तू शैली.

Scanned with CamScanner

Date: Page:

Topic:

खिलजी काळातील स्थापत्य

मुघल वंशानंतर दिल्लीच्या गादीवर खिलजी घराणे सत्तेवर आले. या घराण्यात अल्लाउदीन खिलजी हा प्रभावी सुलतान होऊन गेला. तो एक महान निर्माता व कलाप्रेमी होता. त्याच्या काळात अलाई दरवाजा जमातखाना मशीद बांधण्यात आली. इतर काही वास्तूत त्याने सुधारणा केल्या.

जमातखाना मशीद.

ही मशिद निझामुदीन औलियाच्या दर्गा आणि कुतब येथील अलाई दरवाजा यांच्या परिसरात अल्लाउद्दीन खिलजी ने बांधली. जुन्या दिल्लीजवळ मलिकपूर खेड्यात ही मशीद असून याच खेड्यात अल्तमशचा ज्येष्ठ पुत्र नासिरुद्दीन महंमदचे दफन करण्यात आले होते. ही मशीद लाल दगडांनी बांधलेली आहे. या इमारतीत तीन कक्ष आहेत. ही मशीद लाल दगडांनी बांधलेली आहे. ही भारतातील सर्वात प्राचीन मशिद असून तिच्या बांधकामासाठी खाणीतून खास दगड काढण्यात आले.

FOR EDUCATIONAL USE

Date: Page:

Topic:

अलाई दरवाजा -

अल्लाउद्दीन खिलजीने इ.स. १३११ मध्ये या वास्तूचे बांधकाम केले. कुव्वत-उल-इस्लाम मशिदीचा विस्तार केला. हे प्रवेशद्वार 'अलाई दरवाजा' या नावाने ओळखण्यात येते. ही इमारत बांधताना लाल दगडाचा वापर केला आहे. सजावटीच्या हेतुने पांढऱ्या संगमरवरी दगडाचे जडावाचे काम केले आहे. इस्लामी कलेमधील अद्भुत शिल्प म्हणून याला ओळखले जात होते.

सीरि नगर

. दिल्लीच्या वाढत्या लोकसंख्येला आळा घालण्यासाठी इ.स १३०३ च्या सुमारास दिल्लीच्या जवळ सीरी हे उपनगर आणि हौस-इ-औलाई किंवा हौस-इ-खास हे तळे बांधले.

Scanned with CamScanner

Date: Page:

Topic:

तुघलक काळातील स्थापत्य

खिलजी वंशानंतर तुघलक घराणे दिल्लीच्या सिंहासनावर विराजमान आले व घराण्याच्या कारकीर्दीत कला व वास्तुकलेत थोडेसे निराशाजनक वातावरण निर्माण आले. त्यामुळे या कालखंडात कलेची फारशी प्रगती आलेली दिसत नाही. या काळातील वास्तूत भडकपणाची जागा साधेपणा, तर ऐश्वर्याची जागा शुष्कता व पवित्र्या घेताना दिसते. हा बदल घडून येण्याची कारणे म्हणजे आर्थिक होती. त्याशिवाय खिलजी कारकिर्दीत सर्वच क्षेत्रात आलेला अतिरेकही कारणीभूत ठरला. महमंद तुघलकने राजधानी दिल्लीहून दौलताबादला हलवली. स्थालांतरामुळे अनेक कारागीर देशोधडीला लागले. हे सुद्धा कारण वास्तुकलेच्या बदलाचे होते. या काळातील इमारतीचे बांधकाम साधे व सौंदर्यहीन वाटते. परंतु त्यात भक्कमपणा आहे.

तुघलक घराण्यातील घियासउद्दीन तुघलक, महमंद तुघलक व फिरोजशहा तुघलक हे सुलतान होऊन गेले. त्यांच्या काळात काही वास्तूंचे बांधकाम आले.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with CamScanner

Date: Page:

Topic:

तुघलक घराण्याचा संस्थापक घियासुद्दीन तुघलकाच्या काळातील दोन स्मारके महत्त्वाची आहेत. एक म्हणजे त्याने तुघलक-बाद नावाचे शहर दिल्लीजवळ वसवले व शहरात त्याने एक किल्लाही बांधला होता. त्याच्या बांधकामाबद्दल सर मार्शल म्हणतो की, घियास-उद्दीनने आपल्या बांधलेल्या इमारती या मामुली साहित्य व वेगाने बांधकाम यामुळे भक्कम, टिकाऊ दिखाऊ झाल्या नाहीत. याशिवाय सुलतानाने घियासउद्दीनचा मकबरा ही इमारत बांधली. ही इमारत एका सरोवराच्या मधोमध असून तिच्या भिंती उतरत्या आहेत. मकबरा हा हिंदू व मुस्लीम कलेचे संमिश्रण असणारा शानदार नमुना आहे.

महंमद तुघलकाने त्याच्या सुरुवातीच्या दोन वर्षांच्या काळात अदीलाबाद या लहान किल्ल्याची व जहानपनाह शहराची उभारणी केली. अदिलाबाद म्हणजे तुघलकाबाद या मोठ्या शहराचा विस्तारित भाग होय. त्याची रचना शहराच्या भिंती एकमेकांना जोडून जहानपनाह शहराची उभारणी करण्यात आली ज्याला चौथी दिल्ली म्हणून संबोधतात.

फिरोज तुघलककालीन वास्तू

फिरोजशहा तुघलक हा कलाप्रेमी व महान भवन निर्माता होता. त्याला वास्तुनिर्मितीचा व शहरे वसविण्याचा छंद होता. त्याने कित्येक शहरे, किल्ले, राजवाडे, मशिदी, स्मारके यांचे बांधकाम केले. जौनपूर, फतेहबाद आणि हिस्सार फिरोज शहरांची पायाभरणी त्याच्याच काळात झाली. फिरोजशहाने फिरोझाबाद हा प्रासादयुक्त किल्ला बांधला. मुसलमान यात्रेकरूंसाठी त्याने सुमारे १२० धर्मशाळा बांधल्या. नवीन शहरांना पाणीपुरवठा करण्यासाठी कालवे खणले. कोटला फिरोजशहाचे बांधकाम त्याच्याच काळात झाले. तेथे त्याने प्रार्थनेसाठी आठ सार्वजनिक मशिदी एक खाजगी आणि तीन प्रसाद बांधले. कोटला फिरोझशहाच्या तटबंदीच्या आत आजही जामा मशीद मोठ्या दिमाखाने उभी आहे. स्वतःसाठी स्वतंत्र एक मास्तिद बांधली. कोटला फिरोझशहाच्या तटबंदीच्या मशिदी, आजही दिमाखाने उभी आहे.

Date: Page:

Topic:

बाबरकालीन स्थापत्य

હિંદુસ્થાનાતીલ મુઘલ ઘરાણ્યાચા સં સંસ્થાપક બાબર હા વાસ્તુકલા પ્રેમી હોતા. બાબરાચ્યા દૃષ્ટીને ભારતીય સ્થાપત્ય હે નિકૃષ્ટ દર્જાચે હોતે. તુર્કી વ અફગાણી ઇમારતી હી ત્યાચ્યા મતે સામાન્ય દર્જાચ્યા હોત્યા. દિલ્લી ત્યાસ વિશેષ આવડલી નાહી. પરંતુ ગ્વાલિયર માનસિંહ વ વિક્રમજીત યાંચે મહાલ પાહૂન તો પ્રભાવિત ઝાલા. રજપૂત રાજ્યકર્ત્યાંની બાંધલેલે કિલ્લે, મહાલ, વાડે વ સાર્વજનિક ઇમારતી ત્યાસ સુંદર વાટલ્યા. ત્યાને અલ્બાનિયાચા પ્રસિદ્ધ કલાકાર સિનાન યાંચ્યા શિષ્યાંના ભારતાત બોલાવિલે. યાશિવાય ત્યાને આગ્રા, ધૌલપૂર, બનાયા, અલીગઢ વ ગ્વાલિયર ઇ. ઠિકાણી વિહીરી, તલાવ, સ્નાનગૃહ, બાગ, કારંજે બનવિલે. મુરાદાબાદ જિલ્હાતીલ સંબળ યેથે જામી મશીદ વ પાનિપત યેથે મશીદ બાંધલી.

Scanned with CamScanner

Date: Page:

Topic:

शेरशहाकालीन स्थापत्य

शेरशहाचे स्थान स्थापत्य शास्त्राच्या इतिहासात विशेष उल्लेखनीय समजले जाते. त्याने पंजाब, रोहतस, येथे किल्ले बांधले. त्याच्या काळातील दोन प्रमुख इमारती म्हणजे दिल्लीजवळील पुराना किल्ल्यातील मशीद व बिहारमधील सहसराम येथे त्याने बांधलेला मकबरा अप्रतिम व कलात्मक आहे. शेरशहाचा हा मकबरा तलावाच्या मध्यभागी उंच चबुतऱ्यावर बांधलेला आहे. त्याचे पायाभूत बांधकाम ३० फुट आहे तर शिखराची उंची ७१ फूट आहे. शेरशहाची ही कबर पर्शियन शैलीचा उत्कृष्ट नमुना आहे. या मकबऱ्याविषयी इतिहासकार म्हणतात, सहसरामचा मकबरा म्हणजे सुलतानशाहीतील वास्तू आणि शहाजनकालीन वास्तू सांधणारा दुवा आहे.

रस्त्याच्या कडेने झाडी लावली व १७०० सराईचे बांधकाम केले. आपल्या साम्राज्यात सार्वजनिक इमारती, दवाखाने, पूल व रस्ते बांधले.

Scanned with CamScanner

Date: Page:

Topic:

अकबरकालीन स्थापत्य

મુઘલકાલીન વાસ્તુકલેચી સુરુવાત હી ખર્યા અર્થાને અકબરાચ્યા કાળાપાસુન હોતે. ત્યાચ્યા કાળાત વિપુલ બાંધકામ ઝાલે. ત્યાચ્યા બાંધકામાત ઇરાણી આણિ ભારતીય શૈલીચે મિશ્રણ આલ્યાચે દિસતે. અકબરાલા સ્થાપત્ય કલેચે સખોલ જ્ઞાન અસૂન તો ત્યા સંબંધિત કારાગિરાંના મહત્ત્વપૂર્ણ સૂચના દેત અસે અકબરાચ્યા કાળાત અનેક શહરે વસાવિલે ગેલી વ સુંદર વાસ્તુ; બાગબગીચે, સરાઈ, વિહીરી, પુલ, કાલવે રસ્તે. બાંધલે ગેલે. અકબરકાલીન કાહી મહત્ત્વાચ્યા વાસ્તુંચા ચોચે પરામર્શ· ઘેણે ઉપયુક્ત ઠરેલ. ઇમારતી બાંધલી. મુઘલકાળાતીલ હા મકબરા મ્હણજે સ્થાપત્યાચા કલાત્મક અવિષ્કાર આહે. યા બાંધકામાવર ઇરાણી શૈલીચા મોઠા પ્રભાવ આહે.

जहांगिर महाल

આગ્રા કિલ્લ્યાતીલ હા મહત્ત્વાચા પ્રમુખ મહાલ હોય. અકબરાને આપલા લાડકા પુત્ર જહાંગિર સાઠી હા મહાલ બાંધલા. યા મહાલાચી લાંબી ૨૪૯ ફૂટ અસૂન રુંદી ૨૬૦ ફૂટ આહે. સંપૂર્ણ મહાલ ચૌરસાકૃ ~~૩~~ સંપૂર્ણ મહાલાવર ચૌરસાકૃતી શૈલીચા પ્રભાવ આહે. હંસ, હત્તી, પોપટ, મોર ઇ. ચિત્રે ખોદલી આહેત.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with CamScanner

आभार

2017-18 या शैक्षणिक वर्षापासून महाविद्यालयातील बी.ए. भाग III या वर्षापासून इतिहास अभ्यास या विषयांतर्गत विषय प्रकल्प करण्याची संधी शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर यांनी उपलब्ध करून दिली. त्याबद्दल शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर यांचे आम्ही ऋणी आहोत. विषय प्रकल्प करीत असताना विषय निवडीचे स्वातंत्र्य प्रत्येक प्रश्नासाठी योग्य मार्गदर्शन व सातत्याने प्रोत्साहन दिल्याबद्दल माननीय प्राचार्य श्री जाधव एल.जी. यांचेही आम्ही आभारी आहोत.

या विषयावरस्थान योग्य मार्गदर्शन करणारे आणि पुरक माहिती देणारे विषय प्रा. घोर्गे. आर.एम तसेच प्रा. गुजर व्ही. बी तसेच प्रकल्पासाठी आवश्यक ते माहिती देणारे विषय सहकारी यांचे आम्ही मनापासुन आभारी आहोत.

ART C 37
FOR EDUCATIONAL USE
Scanned with CamScanner